

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך חמישי

חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז
חוג משפחת קלונימוס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

Joseph Dan

History of Jewish Mysticism and Esotericism

The Middle Ages

Volume V

Circles of Esotericism in Medieval Germany
The Mystics of the Kalonymus Family

The Zalman Shazar Center for Jewish History
Jerusalem

התוכן

כרך חמישי

חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז
חוג משפחת קלונימוס

- 9 פתח דבר לכרכים החמישי והשישי
- 11 פרק ראשון: חוגי הסוד באשכנז – מאפיינים עיקריים
א. בין הקתדרלה לבית הכנסת 11 ב. קידוש השם בהתאבדות 14 ג. מסורות
הסוד 16 ד. ר' אהרן בן שמואל מבגדד 24 ה. בעלי הסוד והעולם הנוצרי 27
ו. המקורות – הגות ימי הביניים 34 ז. הפיוט ופרשנות הפיוט 40
- 56 פרק שני: בעלי הסוד באשכנז וחוגיהם
א. "החסיד, הקדוש והנביא" 56 ב. סיפורי השבחים על ר' שמואל החסיד 57
ג. ר' יהודה החסיד – תולדותיו וכתביו 64 ד. "חסידי אשכנז" וספר חסידים 68
ה. הקדמתו של ר' אלעזר מוורמס ל"ספר החכמה" 74 ו. ספר "ערוגת הבושם"
לר' אברהם בר' עזריאל 82 ז. "ספר הנבון" 85 ח. "חוג הכרוב המיוחד" 86
ט. "ספר החיים" 88 י. חוג פרשני ההיכלות ובעלי סוד אחרים 90
- 100 פרק שלישי: "חכמת האגוז"
א. האגוז, הקליפות והמרכבה 100 ב. "ספר מלאכים" לר' יהודה החסיד 104
ג. סוד האגוז בכתבי "חוג הכרוב המיוחד" 107 ד. האגוז והמרכבה בכ"י
מוסאיוב 109 ה. הנוסח הקדם-קבלי של סוד האגוז 114 ו. חכמת האגוז
בספר חכמת הנפש 119
- 124 פרק רביעי: תורת האדם – "ספר היראה" ו"ספר התשובה" לר' שמואל
החסיד
א. "ספר היראה" ו"ספר התשובה" 124 ב. רחמנא לְפָא בְעֵי – עבודה מיראה
ועבודה מאהבה 133 ג. "ספר התשובה", ההשגחה האלהית והגזירה הקדומה 137
- 150 פרק חמישי: ספרות הייחוד ושירת הייחוד
א. בעלי הסוד פונים אל הציבור 150 ב. רשימת החיבורים 154 ג. סוד הייחוד לר'

יהודה החסיד 160 ד. פירוש "עלינו לשבח" לר' יהודה החסיד 163 ה. "הייחוד של הרב ר' אלעזר מוורמשא" 165 ו. "חיבור ייחוד אשכנזי מהמאה הי"ד 170 ז. "שיר הייחוד" – המחבר זמנו 175 ח. "שיר הייחוד" ור' משה תקו 178 ט. המגמה הרעיונית של "שיר הייחוד" 180 י. "אלפא ביתא בייחוד הבורא" 185

190 פרק שישי: "שערי החכמה" – הגיבוש הדיסציפלינרי של תורת הסוד העברית
א. שלב חדש בתולדות תורת הסוד העברית 190 ב. רשימת שערי החכמה 192
ג. ה"שערים" בכתביהם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס 197 ד. תפיסה חדשה של הלשון 200 ה. פירוש התורה האנונימי (כ"י אוקספורד 268) 204

209 פרק שביעי: "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד
א. מעמדו של "ספר הכבוד" בתולדות תורת הסוד 209 ב. כ"י אוקספורד 1567 211
ג. יחסו של כ"י אוקספורד לספר חסידים 214 ד. יחסו של כ"י אוקספורד לכתבי ר' יהודה החסיד 217 ה. האם חיבר ר' אלעזר מוורמס את הקובץ הנידון? 219
ו. ראיות ישירות לחיבור הקובץ בידי ר' יהודה החסיד 223 ז. זיהויו של "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד 225 ח. סיפור המסגרת – התגירותו של מלך ערבי בספר 226 ט. קטע מ"ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד 233

238 פרק שמיני: התפתחותה של תורת הכבוד והריבוד בעולם האלהות
א. התמורה בתפיסת האלהות בסוף המאה השתים עשרה 238 ב. התפתחות תורת הכבוד והשכינה מן המאה העשירית עד המאה השתים עשרה – "כבודו אות בריבואות" בספר ערוגת הבושם 244 ג. "יש כבוד למעלה מכבוד" 250

259 פרק תשיעי: תורת ההוויות ותורת הכבוד
א. תורת האלהות של רב סעדיה גאון והסתיבות ממנה 259 ב. "הוויות" 261
ג. הוויות הגזירה 268 ד. הכבוד הנאצל – פירושו של ר' יהודה החסיד ל"סוד מורא" לראב"ע 271 ה. הוויכוח על הכבוד וההתגלות 277

293 פרק עשירי: ראשיתה של התפילה המיסטית
א. "עבודה שבלב" 293 ב. התפילה בחינת חוויה והתפילה בחינת טקסט 296
ג. התפילה בספר חסידים 299 ד. התפילה המיסטית – "עליית הכתר", המיוחס לרב האי גאון 301 ה. קונטרס "סודות התפילה" 311 ו. התפילה המיסטית במשנתו של ר' יהודה החסיד 314

328 פרק אחד עשר: תורת המלאכים, ההשגחה וכוחות המרכבה
א. מקומה של תורת המלאכים בתולדות תורת הסוד 328 ב. ספר מלאכים 330

- ג. המלאכים וההשגחה האלהית 332 ד. מלאכים וממונים 336 ה. המלאכים בעולם העליון 346 ו. הזוהר והאור 350
- 358 פרק שנים עשר: דמונולוגיה ומאגיה בתפיסת עולמם של בעלי הסוד
 א. הייחוד ההיסטורי של תפיסת חוג משפחת קלונימוס את כוחות הרע 358
 ב. סכנות, אזהרות, איסורים 363 ג. "מכשפה שאוכלת ילדים" 370 ד. בין עולם החיים לעולם המתים 377 ה. בעלי הסוד כבעלי שם 384
- 393 פרק שלושה עשר: תפיסת המציאות הטבעית – "זכר עשה לנפלאותיו"
 א. "איך יאמין הלב" 393 ב. משמעותה של המציאות הדמונית – "שרי כוס ושרי בוהן" 396 ג. הקונטרס "זכר עשה לנפלאותיו" 404 ד. בריאת העולם לפי ר' יהודה החסיד 408 ה. טבע העולם על פי "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד 412
- 424 פרק ארבעה עשר: משיחיות, אפוקליפטיקה ותחיית המתים
 א. היחס לחישוב הקץ ונבואה משיחית 424 ב. המשיחיות בספר חסידים 429
 ג. תחיית המתים והישארות הנפש בספר "חכמת הנפש" לר' אלעזר מוורמס 433
 ד. אחרית הימים ב"כתב תמים" לר' משה תקו 435 ה. האפוקליפסה ותחיית המתים 440 ו. החיים בעידן הגאולה 447
- 455 פרק חמישה עשר: "כתב תמים" לר' משה תקו ופולמוסו נגד בעלי הסוד באשכנז
 א. ר' משה תקו בר' חסדאי וספר "כתב תמים" 455 ב. יריביו של ר' משה תקו 459 ג. דרכי ההתגלות האלהית 462 ד. האימנציה האלהית 467 ה. יעדי הפולמוס והדיו 472 ו. "כתב תמים" בספר ערוגת הבושם 476
- 483 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

כרך שישי

ר' אלעזר מוורמס וחוגו
 בעלי הסוד האחרים

- פרק שישה עשר: ספר "סודי רזי"א" לר' אלעזר מוורמס – מעשה בראשית
 493 וספר יצירה
- פרק שבעה עשר: סוד המרכבה לר' אלעזר מוורמס
 526

- 559 פרק שמונה עשר: "ספר השם" לר' אלעזר מוורמס
פרק תשעה עשר: תורת הנפש של ר' אלעזר מוורמס - ספר "חכמת
הנפש"
- 595
- 638 פרק עשרים: ספר "שערי הסוד הייחוד והאמונה" לר' אלעזר מוורמס
- 670 פרק עשרים ואחד: ממשיכיהם של בעלי הסוד מחוג משפחת קלונימוס
- 696 פרק עשרים ושניים: ברייתא דיוסף בן עוזיאל ו"חוג הכרוב המיוחד"
- 750 פרק עשרים ושלושה: ר' אלחנן בן יקר מלונדון וספרו "סוד הסודות"
- 792 פרק עשרים וארבעה: "ספר החיים"
- 833 פרק עשרים וחמישה: "ספר הנבון"
- פרק עשרים ושישה: פירושי ההיכלות והשמות הקדושים של בעלי הסוד
- 858 באשכנז
- 894 פרק עשרים ושבעה: "ספר המשכיל"
- 932 פרק עשרים ושמונה: סיכום - מורשתם של בעלי הסוד באשכנז
- 943 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים
- 945 מפתחות

Table of Contents

Volume V

Circles of Esotericism in Medieval Germany The Mystics of the Kalonymus Family

Preface to Volumes Five and Six	9
Chapter One: Characteristics of the Circles of Esoteric Mysticism	11
I. Between Cathedral and Synagogue 11	
II. Martyrdom and Suicide 14	
III. The Esoteric Traditions 16	
IV. Rabbi Aharon ben Samuel of Baghdad 24	
V. Esotericism and the Christian World 27	
VI. Sources in Medieval Thought 34	
VII. The Significance of Sacred Poetry 40	
Chapter Two: The Circles of Esotericism and Mysticism in Medieval Germany	56
I. "The Pious, the Saint, the Prophet" 56	
II. The Hagiographical Narratives on Rabbi Samuel the Pious 57	
III. Rabbi Judah the Pious, His Life and Works 64	
IV. "Hasidei Ashkenaz" and <i>Sefer Hasidim</i> 68	
V. The Introduction of Rabbi Eleazar of Worms to the <i>Book of Wisdom</i> 74	
VI. The Book <i>Arugat haBosem</i> by Rabbi Abraham ben Azriel 82	
VII. <i>Sefer haNavon</i> 85	
VIII. The Circle of the "Unique Cherub" 86	
IX. <i>Sefer haHayim</i> 88	
X. The Commentators on Ancient Mystical Texts 90	
Chapter Three: "The Wisdom of the Nut"	100
I. The Nut, the Shells and the Celestial Chariot 100	
II. <i>Sefer HaMalachim</i> by Rabbi Judah the Pious 104	
III. The Secret of the Nut in the Writings of the Circle of the "Unique Cherub" 107	
IV. The Nut and the Chariot in the Mussayoff Manuscript 109	
V. The Proto-Kabbalistic Version of the Secret of the Nut 114	
VI. The Secret of the Nut in Rabbi Eleazar's <i>Wisdom of the Soul</i> 119	

Chapter Four: The Ethical Doctrines of Rabbi Samuel the Pious 124

- I. *Sefer haYirah* and *Sefer HaTshuva* 124 II. “God Seeks the Heart”:
Worship Motivated by Fear and Love 133 III. *Sefer HaTshuva*, Divine
Providence and Predestination 137

Chapter Five: The Unity of God: Prose and Poetic Works 150

- I. The Esoteric Mystics Address the Public 150 II. List of Treatises 154
III. The *Secret of Unity* by Rabbi Judah the Pious 160 IV. Rabbi Judah’s
Commentary on the Prayer “Aleinu” 163 V. A *Treatise on Unity* by
Rabbi Eleazar of Worms 165 VI. A *Treatise on Unity* from the
Fourteenth Century 170 VII. The *Song of Unity*: The Problems of Date
and Author 175 VIII. The *Song of Unity* and Rabbi Moshe of Taku 178
IX. The Theology of the *Song of Unity* 180 X. “*Alphabet of Divine
Unity*” 185

Chapter Six: “The Gates of Wisdom”: The Methodology of Jewish
Esotericism 190

- I. A New Phase in the History of Jewish Mysticism and Esotericism 190
II. The List of the “Gates of Wisdom” 192 III. The “Gates” in the Works
of Rabbi Judah the Pious and Rabbi Eleazar of Worms 197 IV. The New
Conception of Language 200 V. The Anonymous Commentary on the
Torah (Oxford Manuscript 268) 204

Chapter Seven: *Sefer haKavod* (“*The Book of Divine Glory*”) by Rabbi
Judah the Pious 209

- I. The Position of the *Sefer haKavod* in the History of Jewish Mysticism
and Esotericism 209 II. The Oxford Manuscript 1567 211 III. The
Relationship of the Work to *Sefer Hasidim* 214 IV. Ms. Oxford and
Other Writings by Rabbi Judah 217 V. Did Rabbi Eleazar of Worms
Write That Work? 219 VI. Proving Rabbi Judah’s Authorship 223
VII. Identifying Rabbi Judah’s *Sefer haKavod* 225 VIII. The Narrative

Framework: The Conversion of an Arab King 226 IX. A Section from Rabbi Judah's *Sefer haKavod* 233

Chapter Eight: The Development of the Doctrine of Divine Glory 238

I. The Transformation of the Conception of God at the End of the Twelfth Century 238 II. The Development of the Doctrine between the Tenth and Twelfth Centuries: The Sources Cited in *Arugat haBosem* 244 III. "There is a Divine Glory above the Divine Glory" 250

Chapter Nine: The Doctrines of the Essences and Divine Glory 259

I. Saadian Theology: Acceptance and Rejection 259 II. Essences (Havayot) 261 III. The Essences of Divine Providence 268 IV. The Emanated Divine Glory: Rabbi Judah's Commentary on Abraham Ibn Ezra 271 V. The Debate Concerning Divine Glory and Revelation 277

Chapter Ten: The Emergence of Mystical Prayer 293

I. *Avodah shebaLev* 293 II. Prayer: Text and Experience 296 III. Prayer in *Sefer Hasidim* 299 IV. Mystical Prayer: *Aliyat haKeter* in a Pseudo-Hay Treatise 301 V. The Treatise *Sodot haTefilah* 311 VI. Mystical Prayer in the Work of Rabbi Judah the Pious 314

Chapter Eleven: Angelology, Providence and the Celestial Realms 328

I. The Place of Angelology in the History of Jewish Mysticism and Esotericism 328 II. *Sefer Malachim* 330 III. The Angels Serving Divine Providence 332 IV. Angels and Attendants 336 V. The Archangels in the Celestial Realms 346 VI. Glory and Splendor 350

Chapter Twelve: Demonology and Magic in the Concept of the World of the Mystics 358

I. The Unique Conception of Evil in the Kalonymus Circle 358 II. Dangers, Warnings and Prohibitions 363 III. "A Witch that Devours

Children” 370 IV. Between the World of the Dead and the World of the Living 377 V. The Circle of Esoteric Mysticism as Masters of the Holy Name 384

Chapter Thirteen: The Conception of the Natural World: Miraculous Phenomena 393

I. “How Can the Heart Believe?” 393 II. The Message of the Demonic Realm: “The Princes of Thumb and Glass” 396 III. The Treatise *Zekher Asa leNifleotav* 404 IV. Creation of the World According to Rabbi Judah the Pious 408 V. The Nature of the World According to *Sefer haKavod* 412

Chapter Fourteen: Messianism, Apocalypse and Resurrection 424

I. The Attitude toward Eschatology and Messianic Prophecies 424 II. Messianism in *Sefer Hasidim* 429 III. Resurrection and Eschatology in Rabbi Eleazar’s *Hochmat haNefesh* 433 IV. The End of Days in Moshe Taku’s *Ketav Tamim* 435 V. Apocalypse and Resurrection 440 VI. Life in the Era of Redemption 447

Chapter Fifteen: Moshe Taku’s *Ketav Tamim* and his Criticism of the Circle of Esoteric Mysticism 455

I. 1. Rabbi Moshe Taku and His *Ketav Tamim* 455 II. Who Did Taku Criticize? 459 III. The Ways of Divine Revelation 462 IV. Divine Immanence 467 V. The Purpose of the Polemics 472 VI. *Ketav Tamim* in the Book *Arugat haBosem* 476

General Bibliographic Abbreviations 483

VOLUME VI

Rabbi Eleazar of Worms and Thirteenth-Century Circles of Jewish
Mysticism and Esotericism in Germany

Chapter Sixteen: Rabbi Eleazar's <i>Sodey Razaya</i> : Cosmogony and <i>Sefer Yezira</i>	493
Chapter Seventeen: The Secret of the Celestial Chariot	526
Chapter Eighteen: <i>Sefer haShem</i> ("Book of the Divine Name") by Rabbi Eleazar	559
Chapter Nineteen: The Esoteric Psychology of Rabbi Eleazar	595
Chapter Twenty: Rabbi Eleazar's <i>Gates of Secrets, Divine Unity and Faith</i>	638
Chapter Twenty-One: The Disciples of Rabbi Eleazar	670
Chapter Twenty-Two: The Circle of the "Unique Cherub": The <i>Barayta of Joseph ben Uzziel</i>	696
Chapter Twenty-Three: <i>Sefer Sod haSodot</i> of Rabbi Elhanan ben Yakar of London	750
Chapter Twenty-Four: <i>The Book of Life</i>	792
Chapter Twenty-Five: <i>Sefer haNavon</i>	833
Chapter Twenty-Six: The Commentators on <i>Hekhalot</i> Texts and the Holy Names	858
Chapter Twenty-Seven: <i>Sefer haMaskil</i>	894
Chapter Twenty-Eight: The Legacy of Esoteric Mysticism in Medieval Germany	932
General Bibliographic Abbreviations	943
Indices	945